

РОМАНЪТ НА ЕВГЕНИЙ ВОДОЛАЗКИН „АВИАТОР“ КАТО ОПИТ ЗА ДИАЛОГ МЕЖДУ ВРЕМЕНАТА¹

Ренета Божанкова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

EVGENIY VODOLAZKIN'S NOVEL “AVIATOR” AS AN ATTEMPT AT DIALOGUE BETWEEN TIMES

Reneta Bozhankova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The study is devoted to the questions of the modern novel and its relations with different versions of historical narration. The work examines various aspects of the artistic presentation of the theme of time and memory in the novel *Aviator* by the contemporary Russian writer E. Vodolazkin.

Key words: memory, alternative history, contemporary novel

В началото на миналия вече ХХ век руският писател и философ Василий Розанов, станал свидетел на разпадането на познатия свят, записва: „Накъде вървиш, световна историйо?“ – „Не вървя, ами се скитам. Изгубих се. (...) Нима това не е краят на времената? Едва ли някой се съмнява. Историята, разбира се, свършва“ (Розанов 1999). Осъзнаването или по-скоро усещането, че историческите пътища са прекъснати или са променили посоката си, че ги няма старите, а новите предизвикват трепет с неизвестността си, съпътства хората в разломни епохи, които после от далечината на времето литературата се опитва да разбере, но и да разиграе историческия театър отново, да премисли неизвървяното и да очертае алтернативите на случилото се. Руската литература от последните три десетилетия посвещава редица романи на размирния ХХ век, на неговите войни, революции, преврати и предопределилите ги събития и личности, но също и на дописва-

¹ Изследването се осъществява с подкрепата на проект на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Договор № 80-1-115/16.05.2022.

не и допълване на известното и фактите с алтернативни варианти на развитие и дори фантастични сюжети. Ще споменем само някои произведения на съвременната проза: „Чапаев и Пустота“ на В. Пелевин, „Борис и Глеб“ и „Пруска невеста“ на Ю. Буйда, „Репетиция“ и „Преди и по време“ на В. Шаров. М. Каневская определя такъв тип текстове като „нео-епос“, подчертавайки неголямото отстояние във времето като основна особеност; те са „митологията на близкото минало, проследявано с дистанция от едно поколение или даже един живот“ (Каневская 2000). Вариант на определяне на тези творби е „псевдоисторически романи“ (Ашчеулова 2007), като основателно е също търсенето на мястото им в регистрите на т.нар. „алтернативна история“ (Шнайдер-Майерсън 2009; Сергеева и Сундукова 2022).

В тази проза, съединила историческия разказ и фантастиката, особено често се използват аз повествованието, дневникът, епистолата с тяхната претенция за истинност, за лична преживяност, но и се подлага на анализ субектът, който тълкува или който създава текста свидетелство или текста памет, проследяват се неволните аберации на паметта и преднамерените деформации на случилото се в написаното. Иначе казано, подкопава се доверието във всяко знание за историята, но се и гради убеждението, че друго едва ли е възможно. Това в немалка степен е приложимо като наблюдение над романа на Евгений Водолазкин от 2016 г. „Авиатор“ (български превод на Здравка Петрова от 2020 г.), разказ за връстник на ХХ век, който се събужда в края му, след като е бил подложен на експеримент (замразяване). Това произведение е предшествано от взирация се в още по-далечно минало роман „Лавър“ (2012) и следвано от текстове за паметта и забравата, като романите „Оправданието на острова“ (2020) и „Чагин“ (2022). Водолазкин е един от най-успешните съвременни руски писатели, обект на подчертано внимание от литературната критика – и руска, и чуждестранна, включително и заради професионалната му принадлежност към филологията и по-специално към изследванията на староруската култура. В многобройните статии, монографии, сборници особено място заема темата за времето и паметта в текстовете на Водолазкин (Мотеюнайте 2017; Балея 2021; Лисова 2020; Джили 2022; Лунде 2022), като тази тема е сред основните в достъпните и в интернет интервюта и лекции на писателя, в които той участва в най-прекия смисъл в диалогични формати с читателите и критиците си, но всъщност и в отворен и достъпен диалог с нашето време през всички канали на медийна комуникация.

Романите на Водолазкин са вече добре познати у нас, представени са не само в научни изследвания, но и в редица онлайн публикации и коментари в платформи за социално четене и социални мрежи (<https://booklover.bg/book/лавър>; <https://novinata.bg/obsthestvo/zastho-trqbva-da-prochetete-romana-na-evgeniy-vodolazkin-brizbeyn/>; <https://literaturnirazgovori.com/>; <https://bibliotekata.org/2020/12/15/aviator/>). Читателите и коментаторите на романите в българския културен контекст обръщат специално внимание на историческите аспекти на романите, като със своите мнения и виждания сами допринасят за диалога на културите и времената, замислен и осъществен в творбите на руския писател.

Научните изследвания върху творчеството на Водолазкин и в частност върху романа „Авиатор“ често се спират и върху друг ракурс на диалога с миналото – с литературните образци, чиито сюжети, фрази, персонажи, мотиви са използвани като знаци на времето, което за човека от края на ХХ и началото на ХХІ век е недосегаемо освен чрез текст и разказ. В текста на романа се разпознават следи от Ив. Бунин, В. Набоков (Белоусова 2022), А. Платонов и още ред автори, пресъздали в литературни творби вече миналия ХХ век, но цитатността при Водолазкин по-скоро може да се възприема по предложения от В. Абашев начин: „Тя би могла да се определи като сумираща – фрагментът от текста отправя едновременно към много източници, като цитира не конкретен текст, а по-скоро културен топос, който се е оформил в резултат на еманацията на много произведения в съвкупната представа за „стил, епоха, образ на историческа личност и т.н.“ (Абашев 2019: 320).

В романите си Евгений Водолазкин използва свободно и щедро литературния опит на постмодернизма, но освен с изкуското и филологически изкушено използване на похватите на интертекстуалността те впечатляват и с жанровия си диапазон, и с перспективата на историческия си хоризонт, и с играта с факта и фикцията, която недвусмислено издава филолога медиевист, но и ни дава възможност да разглеждаме тези творби под ъгъла на алтернативната история и на историческата фантастика.

Историческата фантастика има множество поджанрове и жанрови вариации, чието описание на свой ред е разноречиво, като един от вариантите е да се говори за чиста алтернативна история, където разклонението в историята се дължи на „естествени фактори и причини“, а другият, видян като „псевдоалтернатива“, предизвикана или описана от пришълец, друговремец, „попаданец“ (рус.), т.е. попаднал в друго време и място. Точно това е определението, което се търси за пос-

тигане на още по-голяма резолюция при разглеждането на феномена, защото и в жанровото разклонение за „попаднали“ има още вариации, като най-ясното разделение идва именно от използваната форма – попаднали, т.е. не по своя воля, без да разберат, събудили се в друго време или друг свят. Тук е разликата в сравнение с още един вид премествания във времето – машини и полети (да си спомним тук за братя Стругацки и техните прогресори или за „Фатален срок“ на Майкъл Крайтън например). Следвайки разклоненията нататък, стигаме до разграничения в сюжетните решения, при които „попадането“ в другото време може да е събуждане и осъзнаване в своето или в чуждо тяло. И така жанровата решетка се оказва все по-плътна зашрихована.

Историческото повествование с включване на елементи на фантастика, на пътуване във времето е една литературна тенденция, чиято глобална видимост се дължи в немалка степен и на интернет посредничеството за пишещите и четящите алтернативна история, историческа фантастика, както и популярните фенфикшън масиви с такава жанрова относимост. Академичният изследователски поглед строго изпраща всички тях в периферията на литературното поле, доколкото не вижда в тези изобилни текстове творби с потенциал да се превърнат в класика. От друга страна обаче, взрем ли се в литературната история, ще видим достатъчно примери за използването на възможностите на сюжета за „рокадата във времето“ и преминаване на портала в произведения на автори класици, като Марк Твен или Михаил Булгаков. Съвременната култура впрочем с такава готовност приема всяка нова вариация на добре познатия сюжет за преминалия от едно време в друго, че всеки опит той да бъде използван в литературата, която не бихме отнесли към популярната, масовата, заприличва на ходене по тънък лед. В тези случаи ироничното отдалечаване на автора и от похвата, и от героя, и от историята запазва влиянието му върху читателя, разпознал модела на разказа за другоребеца.

Такъв е именно случаят с романа на Водолазкин „Авиатор“, в който писателят е събрал колекция от жанрови матрици и е демонстрирал приложението им в един разказ за човек, роден в началото на XX век, който, събуждайки се в края му, трябва да възстанови както собствените си спомени за живяното време, почти изтрити от замразяването, така и бялото петно на пропуснатата история, каквато се е случила в негово отсъствие, но каквато читателят в детайли познава. Посочените по-горе жанрови подходи – дневникът, първоличното повествование, служат за постигане на правдоподобие при връщането по нишката на паметта и откриването на себе си с вечния въпрос „Кой

съм аз?“ и намерените, но неудовлетворяващи отговори. Четенето, разказите на другите, предметите от миналото са пътищата, по които се движи героят от безвремието на безпаметството към осъзнаването на себе си като мост, разпрострян между живените начало и край на века.

Във фантастиката и алтернативната история, както вече посочихме, се търсят и осмислят ефектите от намесата или самото присъствие на героя – пътешественик във времето, и промените, които се случват напред и назад в историята. Иначе казано, светът се е променил заради появата на героя. В романа на Водолазкин сме предизвикани да мислим за обратен развой на обичайния за тези фантастични повествования. Хибернацията на героя го изважда от историята и тя е такава, каквато я познаваме, вероятно и поради това наглед малозначително отсъствие. То обаче е многозначително в светлината на идеите и хипотезите за минималното въздействие и колосалните последици. Историята е такава именно защото от нея е бил „изваден“ Инокентий Платонов.

Романът „Авиатор“ не е само поредният опит да се обобщи, осмисли и види в алтернативен вариант стремително отдалечаващият се ХХ век, като се обясни с „помътняване на съзнанието“ на времето случването на главоломни събития, от които историята тръгва в друга посока. Едва ли ще е пресилено, ако кажем, че руската литература и на ХХ, и на ХХІ век има за един от тематичните си фокуси винаги острата и болезнена тема за историческия поврат, осъществен през 1917 г. Дали той ще бъде оценен като „страшна желязна завеса, спускаща се над Русия“, както пише Розанов в „Апокалипсис на нашето време“, ужасен от зрелището на случващата се пред очите му история, като „великолепна хирургия“, провидяна от доктор Живаго в едноименния роман на Б. Пастернак, или ще се съберат преживяното и въобразеното в един „кристален свят“, като в едноименния разказ на В. Пелевин, е въпрос на позиция, оценка и дистанция. Най-голяма е тя в романа на Водолазкин „Авиатор“, където се измерва не толкова историческото разстояние, колкото това в пространството, от висотата на погледа на Авиатора, виждащ в друг мащаб света, или както е казано в епиграфа към романа:

– *Знаете ли, ако всеки опише своята, макар и малка, частица от този свят... Впрочем защо пък малка. Винаги ще се намери човек с достатъчно широк поглед.*

– *Например?*

– *Например авиатор“ (Водолазкин 2020: 7).*

Романите на Водолазкин, преди всичко „Лавър“ и „Авиатор“, са романи за паметта, но те са и текстове на новия век, след-постмодерни, бихме казали. Те са събрали литературния опит на миналото за преמודелиране и нивелиране на историята, за игра с нея, защото е видяна като пластична, алтернативна, дори обратима. Като такава е изобразена тя в други, по-ранни творби на руски писатели от ново време, каквито са споменатите по-горе В. Шаров и Ю. Буйда.

Романистиката, създавана от В. Шаров и отличаваща се с остри и екстравагантни сюжети, с волно движение през епохите и още по-волно третиране на историческите личности, станали белетристични персонажи, отстоява своята допустимост и даже равенство с историята, която също е текст и следователно е ненадеждна, субективна и деформираща, релативизираща истината. Основна особеност на романите на Шаров „Преди и по време“, „Мен ли не ми е жал“, „Старото момиченце“ е задължителното присъствие на две тематични линии – религия и история, които се наслаждат, препокриват, компенсират си в предишния атеистичен период и може би така приближават се до обективността. Тези творби поставят типичния за руската словесност акцент върху вярата и именно нейното връщане е централна тема за романа „Старото момиченце“, чиято героиня *Вера Радостина* води „народа си“ назад във времето към възстановяване на историята: *„Но в последно време, когато превръщането ѝ в дете вече изглеждаше близко, а от онези, които я бяха чакали, бяха останали живи само няколко души, тя започна да разбира, че навярно винаги бе вървяла към Бога – всичко останало ѝ бе нужно, за да не я спре никой насред пътя“* (Шаров 1998: 133). На страниците на романа „Авиатор“ намираме изразени в записките на Инокентий Платонов сходни идеи, или както отбелязва героинята Анастасия в своя дневник: *„Но ето нещо, което истински ме смая в тези записки: колко детайлно описва той разни подробности, и колкото са по-стари, с толкова по-голяма любов! Казах му това, а той отговори, че пише проект за бъдещото всеобщо възстановяване на света“* (Водолазкин 2020: 366).

Натрапчивото повтаряне на мотива за връщането, за възстановяването на историята, за бъдеще, което е парадоксално движение назад, всъщност може да бъде разчетено и като неудовлетвореност от настоящето, страх от бъдещето и признание, че единствено свършено е далечното минало. В романа на Водолазкин „Авиатор“ връщането на героя се осъществява чрез писането, чрез движението назад – към себе си предишния, чрез реконструкция с думи на изчезналите време, места и хора. Личната и общата история, тяхното разделяне и

сливане са въплътени в предмет символ, какъвто е една статуетка на Темида с отчупени везни, обозначаваща пътя и на героя, и на страната:

Видът на тази статуетка не оставяше и най-малка надежда. Изведнъж проумях напълно ясно, че за някакви си няколко години е изчезнало разбирането за право и не-право. За високо и ниско, за светлина и мрак, за човешко и зверско. Кой и какво ще претегля, пък и на кого е потрябвало сега? На моята Темида ѝ бе останал само мечът.

(Водолазкин 2020: 160)

Обобщавайки, ще цитираме думите на Водолазкин, казани за Вл. Шаров, но напълно относими и към собствените му текстове, събуждащи, извикващи миналото: „Според мен творчеството му се определяше от две основни теми – история и религия. Само две – най-важните. Първата е свързана с времето, паметта и опита. Без памет няма опит, без опит няма съзнание. Нямо нито личност, нито народ. Втората тема е свързана с търсенето на онова, което наричаме смисъл на живота“ (Водолазкин 2018).

Романът на Водолазкин „Авиатор“, един своеобразен литературен преговор на руския двайсети век, всъщност встъпва в още диалози на времената, бидейки насочен към читателите на XXI век (именно тези, за които героят на романа казва „моите нови съвременници“), чиито мнения, дискусии, пристрастия, избрани цитати са на длан видими в социалните медии днес. Обзорът на читателските реакции показва, че този преговор се оказва труден, но и успокоен, и вероятно по-мъдър, защото, ако си позволим да преиначим поетическия цитат, не само голямото, но и малкото – личната история на авиатора, се виждат по-добре от разстояние. По-точно от височината на времето.

ЛИТЕРАТУРА

Ашчеулова 2006: Ашчеулова, И. Постмодернистский «псевдоисторический» роман: стратегии жанрового развития. [Ashheulova, I. Postmodernistskij «psevdoistoricheskiy» roman: strategii zhanrovogo razvitiya.] // *Дергачевские чтения-2006. Т. 2.* Екатеринбург, 2007, 15 – 24.

Балея 2021: Балея, П. Атрибуты времени в романе «Авиатор» Евгения Водолазкина. [Baleja, P. Atributy vremeni v romane «Aviator» Evgeniya Vodolazkina.] // *Acta Universitatis Lodzianae. Folia Litteraria Rossica*, 2021, 14, 247 – 260.

Белоусова 2022: Белоусова, Е. «Авиатор» Е. Водолазкина в свете نابоковской традиции. [Belousova, E. «Aviator» E. Vodolazkina v

- svete nabokovskoj traditsii.] // *Вестник Томского государственного университета*, 2022. № 479. С. 33 – 40.
- Абашев 2019:** Абашев, А. «Проект грядущего восстановления мира...»: роман Евгения Водолазкина «Авиатор» в контексте художественной сотериологии русской литературы. [Abashev, V. «Proekt gryadushchego vosstanovleniya mira...»: roman Evgeniya Vodolazkina «Aviator» v kontekste khudozhestvennoy soteriologii russkoj literatury.] // *Знаковые имена современной русской литературы. Евгений Водолазкин: Коллективная монография под редакцией А. Скотницкой и Я. Свежего*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2019. Т. II. 441 – 450.
- Водолазкин 2020:** Водолазкин, Е. *Авиатор*. [Vodolazkin, E. Aviator.] // София: Лист, 2020.
- Водолазкин 2018:** Водолазкин, Е. Памяти Шарова. [Vodolazkin, E. Pamyati Sharova.] // *Известия*, 18.08.2018 <<https://iz.ru/779185/evgenii-vodolazkin/pamiati-sharova>> (10.01.2023)
- Джили 2022:** Джильи, Р. Между ностальгией и травмой: память в современной русской литературе XX века. [Gigli, R. Mezhdunarostal'giej i travmoj: pamyat' v sovremennoj russkoj literature XX veka.] // *Болгарская русистика*, 2022, №1, 129 – 138.
- Каневская 2000:** Каневская, М. История и миф в постмодернистском русском романе. [Kanevskaya, M. Istoriya i mif v postmodernistskom russkom romane.] // *Изв. Акад. наук, Сер. лит. и яз.* – М., 2000. Т. 59, № 2, 37 – 47.
- Лисова 2020:** Лисова, А. *Категория времени в художественном мире Е. Г. Водолазкина*. [Lisova, A. Kategoriya vremeni v hudozhestvennom mire E. G. Vodolazkina.] ООО ДиректМедиа, 2020. <https://books.google.bg/books?id=0SsKEAAAQBAJ&printsec=copyright&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false> (11.01.2023)
- Лунде 2022:** Lunde, I. The Presence of the Past in Contemporary Russian Prose Fiction: A Comparative Reading of Guzel'Iakhina and Sergei Lebedev // *Zeitschrift für Slawistik*, 2022, 67.2: 171 – 196.
- Мотеюнайте 2019:** Мотеюнайте, И. В. Слово как способ преодоления времени в романах Михаила Шишкина и Евгения Водолазкина. [Moteyunajte, I. V. Slovo kak sposob preodoleniya vremeni v romanah Mikhaila Shishkina i Evgeniya Vodolazkina.] // *Знаковые имена современной русской литературы: Михаил Шишкин: коллективная монография*. Краков: Scriptum, 2017, 227 – 238.
- Розанов 1999:** Розанов, В. Апокалиптика русской литературы. [Rozanov, V. Apokaliptika russkoj literatury.] // *Новый Мир*, 1999,

7. <https://magazines.gorky.media/novyi_mi/1999/7/apokaliptika-russkoj-literatury.html> (10.01.2023)

Сергеева и Сундукова 2022: Сергеева, Е., и Сундукова, К. Границы исторического в современной отечественной романистике (В. Шаров, Л. Улицкая, Д. Быков, Е. Водолазкин). [Sergeeva, E., i Sundukova, K. Granitsy istoricheskogo v sovremennoj otechestvennoj romanistike (V. Sharov, L. Ulitskaya, D. Bykov, E. Vodolazkin).] // *Филология и культура*, 2022, 3 (69), 161 – 167.

Шаров 1998: Шаров, В. Старая девочка. [Sharov, V. Staraya devochka.] // *Знамя*, 1998, № 9.

Шнайдер-Майерсън 2009: Schneider-Mayerson, Matthew. What Almost Was: The Politics of the Contemporary Alternate History Novel. // *American Studies*, 2009, 50.3/4, 63 – 83.